

A SZÁZÉVES SZEMIOTIKA ÉS A HETVENÖT ÉVES HORÁNYI ÖZSÉB

Voigt Vilmos

voigtbudapest@gmail.com

Ha kézbe vesszük az öt évvel ezelőtt megjelent születésnapi kötetet (*A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*), az első három „pályatársként” szereplő szerző Buda Béla, Szépe György és Petőfi S. János volt. Úgy látszik, elérkezett az idő a visszaemlékezésre. Nemzetközi vonatkozásban sincs másképp. Például a mai tartui szemiotikusok „Beginnings of the Semiotics of Culture” címmel 2013-ban külön kötetet adtak ki, amelyben közlik 1970-es „javaslataikat”, 1973-as „téziseiket”, meg az ehhez készült „utóiratot”. És egy majdnem harminc lapos áttekintésben a „tartui iskola” mai vezetői (Silvi Salupere, Peeter Torop, Kalevi Kull) tüzetesen bemutatják a tartui-moszkvai, vagy moszkvai-tartui „iskola” kezdeteit (!). „Bevezetés a szemiotikába” kis könyvem már 1977-ben tetemes „tudománytörténeti” adattárat hoz. A harminc évvel későbbi (2008-ban megjelent) változat még több tudománytörténetet ad, hiszen éppen ez, a két évszám közötti korszak volt a nemzetközi és magyar szemiotika kibontakozásának ideje. Minthogy ennek a könyvnek már volt névmutatója, gyorsan utána lehet keresni, mivel kapcsolatban fordul elő Horányi Özséb neve. (Gyakran fordul elő.)

A nemzetközi szemiotika hozzánk közvetítő *pontifexe* vitathatatlanul Szépe György volt. Nagyszabású tervet, sőt terveket alakított ki a nemzetközi jelenségek nálunk meghonosítására (1) és ez után megismertetésére (2). Főként a modern (ám még a Chomsky transzformációi előtti) nyelvészet állt érdeklődése előterében. Már 1970-re Horányi Özsébet szemelte ki egy szemiotika-népszerűsítő szöveggyűjtemény összeállítására. A gondos munka persze évekig tartott és csak 1975-ben jelent meg „A jel tudománya” című könyvük (jóval több mint 500 lapon, mintegy harminc külföldi sztár-szerzővel). Akkor azonnal az antológia sokfélesége volt imponáló, és még ma is csak csodálkozunk azon, mi minden és ki mindenki fért e kötetbe: Peirce és Morris, Cassirer és Hjelmslev, Greimas és Bense, Eco és V. V. Ivanov, Sebeok és Uszpenszki j. Csak Saussure és Lotman hiányzik : tőlük azonban ekkor már külön magyar fordításkötetek készültek.

Mind a válogatást, mind a terjedelmes „bevezetést” a két szerző együttesen jelzi. Azt a részt, amely azt sulykolja „mi nem” szemiotika, bizonyára az egyik szelíd agnosztikus (Szépe) írta. Az erre adott válasz azonban rövid és praktikus. És amint ezt követi az egyes témakörökre, azon belül a közölt szövegekre vonatkozó tájékoztatás: ez már Horányi szövege lehet. Általában egy joviális, pluralista, egymás mellé helyező gondolkodásmód mind a két főszerkesztőt jellemezte. Szépe horizontja tágabb, a pletykákig színesebb, Horányié szigorúbb, egész az ezoterikusságig logikai. Abban is egyeznek, hogy a szemiotikát úgy képzeltek el, mint a sokmindenben megtalálható közös „valamit” (mint amilyen annak idején a *flogiszon* vagy az *élan vital* volt) – amit azonban nem könnyű definiálni. Meg sem kísérelték.

Horányi persze ekkorra már kialakítja a maga saját kutatási területét. A szigorú mester, Vekerdi László „Gyorsuló idő” c. zsebkönyv-sorozatába Horányi a „Jel, jelentés, információ” címmel (1975) tucatnyi cikkét fűzte össze. Itt a kezdő írások szólnak a jelről. Eszerint a „szövegekben” a jelek a szemantika és szintaktika szabályait követve léteznek – és a szövegek maguk az információt továbbítják. Már a bevezetésben figyelmeztet a szerző (nem is akár-milyen) vizuális példákat hoz! Egyébként azért megmarad a nyelvi állításoknál. És 1975-ben sem sok olyan magyar olvasója volt, aki értette az ilyen megfogalmazásokat: „Azt mondhatjuk, hogy a *konstatív* típusban *minimális* a perlokutív jelleg, a *performatív*-ban *maximális*.” (141. lap) Amíg a „jel” szinte köznapi értelemben fontos Horányi számára – maga a „jelezés” már nem kapott önálló figyelmet. És azt sem tudjuk meg, mi is a szerző véleménye magáról a „szemiotikáról”?

Azt, hogy ez a hiány másnak is feltűnt, könnyen igazolhatjuk. „A jel tudománya” második kiadása (2005) címéhez hozzáadták a „Szemiotika” megnevezést is. És a korábbi hiány pótlására a kötet végén az *Encyclopedic Dictionary of Semiotics* négy (öt) szócikkét anonim magyar fordításban hozzáadták. Ez a Sebeok-inspirálta nemzetközi enciklopédia általában használta azt a megoldást, hogy több szerzővel is megírtatták „ugyanazt” címszót. Ilyenek a magyarul bemutatott címszavak is – sok-sok szerző tollából: *Szemiotika – Szemiotika és nyelvészet – Szemiózis* (a 403–446 lapokon – azaz szinte kismonográfia-terjedelemben).

Ami persze jó egy többezer-lapos referatív, nemzetközi lexikonban – viszont nem könnyíti meg az olvasó gondját: milyen is legyen hát az általa is elfogadható „szemiotika-terminus”?

Horányi erőssége kedvenc műfaja: a nemzetközi szöveggyűjtemény. Már a szemiotikai kötet megjelenésének idején dolgozott a kétkötetes „Kommunikáció” című hasonló szöveggyűjteményének szerkesztésén. Ebben is kétszer húsz írást olvashatunk. Noha most már egyedül ő a szerkesztő, Szépe György azonban megmaradt mint lektor, és biztosan befolyásolta a válogatást, értékelést, akár a sorrendet. Horányi szereti, ha tüzetes dekriptikus lexikoncímszók – itt a „kommunikáció” és rokonai – nyitják a kötetet. Az első kötet („A kommunikatív jelenség”) az elméletet képviseli, a második („A kommunikáció világa”) egyes megnyilvánulási formákat tár elénk. Az első kötet megint a tőle megszokott paradoxonnal kezdődik: nincs olyan valami, mint „kommunikáció”, csak sokmindent mi így (is) értelmezhetünk. A második kötet végén közölt rövid utószava („A kommunikáció – mint válasz”) csak ismétli ezt a mozaik-ideológiát, amely azonban „magyarázatot ad arra is, miért talál a könyv figyelmes olvasója kommunikációelméleti irodalom címén (kulturális) antropológiai, szociológiai, szociálpszichológiai, pszichológiai, fiziológiai, nyelvészeti, filológiai, szociolingvisztikai, művészettörténeti, biológiai, kémiai, fizikai, műszaki stb. terminusokban megírt tanulmányokat.” (2. kötet, 359. lap). Az ilyen felsorolás – sőt látszólag rendező elv nélkül – megint csak azt sugallja: a „kommunikáció” mint olyan csakugyan alig megismerhető „valami”.

Amíg az előző antológiában a szemiotika talán mégsem illant el teljesen, a kommunikáció fogalma ennél radikálisabban vált láthatatlanná. Horányi aktuális antológiái nemcsak a tömegolvasók, hanem a mi számunkra is új fogalmakat népszerűsítettek – mégis ennél a praktikus szintnél feljebb, módszertanilag is jelentősek. Azt sugallják, hogy sem a „szemiotika”, sem a „kommunikáció” nem olyan erős fogalom, nem olyan egyértelmű kutatási módszer, hogy ezekre rendszert lehetne építeni. Ha például Peirce, Greimas vagy Lotman „szemiotikáját” homogénnek tekintjük, ezek olyannyira „erősek”, hogy nem is befolyásolhatják egymást. Egymás mellett „elvannak”, nincs köztük valódi átjárás. Horányi nyilván ezért adta fel oly hamar és „fájdalom nélkül” a szemiotikát. Művei sorában az újrakiadások nem enyhítik ezt, inkább véglegesnek mutatják a szakítást.

Ugyanez ismétlődik meg Horányi további bevezető-tájékoztató műveiben. Ezért közülük csak egyet, annak is egyetlen oldalát idézem. „A sokarcú kép” (2. módosított kiadás, 2003, 16. lap) a művészet szemléletét megformáló művészek és művészettörténészek sokaságának folyamatára-szerű rajzát kapjuk. Ezen közepén, alul van a SZEMIOTIKAI mező, ahová Mukařovský nevét írta. Ez alatt van a SZEMIOLÓGIAI mező, Barthes, Metz neveivel. Valahol a kettő között olvasható Eco neve. Horányi indokolja, hogy a képelméletből „elágazás” a szemiotika, amelyet „a konceptuális analízis perspektívájának történeti előzményeiként, korai változataként is lehet tekinteni. A szemiotikán belül többé-kevésbé jól elkülöníthető az a perspektíva, amelyet itt szemiológiainak nevezek s jellemzője, hogy szemléletét a természetes nyelv határozza meg, s így a képet is mint a természetes nyelv módján vizsgálható jelenséget tekinti (amely viszont esetenként kibogozhatatlanul összekeveredett az ún. strukturális vizsgálattal, a strukturalizmussal).”

Ehhez a mélyenszántó gondolathoz két megjegyzést is tehetek.

Egyrészt az ilyen ábrák egy-egy tudományos módszer felismerésének demonstrálására szoktak megszületni: pedigként. Umberto Eco legelső „szemiotikai” (?) könyvében egy költői üzenet dekódolásának módjait mutatta be így. (Ezt az ábrát már 1977-ben magam is demonstratív közöltem.) František Miko a kifejezés (expresszivitás) eszközeinek összefüggéseiről adott gondolatébresztő ábrát. Ebben az operativitás, illetve az ikonikusság fogalmából kiindulva rendez el vagy harminc tényezőt. (Magyarul: Az epikától a líráig. Dunaszerdahely, 2000. 34–35) Az ilyen, folyamatábrákhoz és ágrajzokhoz hasonló konstrukciók végül is azt fejezik ki: „sokminden összefügg sokmindennel – és mindenütt mégis vannak különbségek”. (Ha ismerjük az ilyen ábrák „kifejlődését” – mint Miko irodalomelmélete esetében – jól látjuk, minél pontosabb, annál bonyolultabb az ábra, és annál több a „kivétel”).

A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy a „rangsorolás” két irányú is lehet. A konceptuális analízis szerint a szemiotika „leágazás”. A szemiotika szerint a konceptuális analízis a „leágazás”.

Mindig is hangoztattam, milyen kiváló tanulmány Horányitól „A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása: Charles Sanders Peirce” (Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII (1981) 65–90). Ez volt az első magyar nyelvű tudományos tanulmány Peirce-ről. És – sajnos – az is maradt. Kár, hogy Horányi nem folytatta peirce-iánus kutatásait. És ezen az sem segít, ha nálunk más sem tette ezt. Horányi volt az első magyar kutató, aki (Amerikában) csakugyan olvasta Peirce írásait. Azóta végre jó Peirce-szövegkiadások vannak. (Megintcsak Amerikában.) Úgyhogy a legegyszerűbb peirciánus téma áttekintése is igen „időigényes-sé” vált. Azonkívül Peirce módszere olyan „erős”, hogy vagy elfogadjuk és használjuk – és akkor nem „szabadulunk” tőle – vagy lemondunk erről.

Horányi kivételesen következetes és logikus életművében az egyes fő témák összekapcsolódnak, a módszerek és nézetek pedig ugyanazok. A kommunikáció, a képelmélet, a participációs modell ugyanúgy távol is van és közel is van egy szemiotikához. Szépe, Petőfi S. János, Hankiss Elemér, Kanyó Zoltán, Józsa Péter (és e *pompe funerable* (!) névsor nem teljes) egészen különböző módon viszonyultak a szemiotikához – amit hol így is neveztek, hol más-ként neveztek meg. Nálunk nemcsak a „strukturalizmus” volt parttalan, és nem is alakult ki vezető áramlata. Szemiotikusaink művei is igazán eltérnek egymástól. És rangos konklúzióként ezért tehetjük fel a szubtilis kérdést „mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás?” Azért nincs jól jellemezhető magyar szemiotika, mivel olyan sokféle – vagy azért olyan sokféle, mert nincs egy jól meghatározható iránya (amely azért még az igazán sokféle tartui és lotmaniánus iskolában is megkereshető).

Nem szóltam Horányi szemiotika-szervező, elévülhetetlen munkájáról. Ehhez még személyes élményeim is hozzá tartoznak, mint például a május elsejei budapesti hivatalos felvonulást szemiotikai résztvevő jegyzetelés után a finom ebéd Özséb otthonában. Pedig volna mit...

Nem akárki, Kelemen János mondta, hogy a szemiotikának mára vége. Egyre inkább azt mondom: nincs így. Horányi ünnepén teoretikusan is utalok arra, hogy szinte összes régi művének sikeres újrakiadása cáfolja ezt. Sőt, akár a „nescaffé” 2 + 1 majd 3 + 1 tasakja mintázzák: Horányi munkáinak újra meg újra kiadása folytatódjon: És az eddigi 2 + 1 után jöjjön a 3 + 1 Horányi!

Voigt Vilmos